

Saltanat Kapatayeva – english teacher at multiprofiled gymnasium №5 named after Shakarim, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: kapatayevas@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9471-3024>.

Поступила в редакцию 25.07.2025

Поступила после доработки 15.08.2025

Принята к публикации 22.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-7](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-7)
FTAMP: 16.21.49

Т.К. Мүрсәлімов

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

ORCID: 0009-062003-6525-5629

e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАР МЕН СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛЫ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТТАРДЫҢ МАҒЫНАЛАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі оқулықтар мен зерттеулерде септеулік шылау ретінде көрсетіліп жүрген көмекші сөздердің грамматикалық табиғатына қатысты автордың субъективті жаңаша көзқарасы ұсынылып отыр. Ол үшін алдымен септеу ұғымының мазмұны нақтыланды. Қазақ тіліндегі септеудің мән-мазмұны – септеу тұлғалары арқылы сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарындағы сөзді басыңқы сыңарындағы сөзбен оның синтаксистік қызметін белгілей отырып сабақтастыра байланыстыру. Сондықтан мақалада бағыныңқы сыңардағы сөздің құрамындағы жеке сөз ретіндегі септеулік шылаулар және септік жалғауы мен көмекші сөзден тұратын аналитикалық форманттар септеу категориясының аналитикалық тәсілінің көрсеткіші ретінде қарастырылып, олардың қызметтері сөз бен сөзді сабақтастыра байланыстыру және сөздер арасында синтаксистік қатынас орнатуға қатысы тұрғысынан талданды. Нәтижесінде септеулік шылау қатарына жатқызылып жүрген кейбір көмекші сөздер сөз бен сөздің арасында синтаксистік байланыс орнатуға және бағыныңқы сөздің синтаксистік қызметін белгілеуге қатыспайтыны анықталды. Зерттеуде салыстыру, сипаттау, түсіндіру әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы», «Қазіргі қазақ тілінің жай сөйлем және сөз тіркесі синтаксисі» пәндерінде пайдалануға болады. Мақала филолог мамандар мен ізденушілерге, жалпы қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне қызығушылығы бар көпшілікке арналған.

Тірек сөздер: қазақ тілі, сөз тіркесі, сөйлем мүшелері, септік жалғауы, аналитикалық формант, грамматикалық мағына, синтаксистік байланыс.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілінде септеулік шылау деп саналатын, бірі екіншісін еркін алмастыратын баламаларын есепке алмағанда, ұзын саны жиырмаға жуық көмекші сөздердің тобы бар. Олардың қатарына мыналар жатқызылып жүр: *үшін, сайын, арқылы, сияқты (секілді, тәрізді), туралы (турасында, жайлы, жайында, жөнінде), бойы (бойынша, бойымен), зұрлы (құрлы), шамалы (шақты, қаралы), дейін (шейін), қарай (таман), салым (тарта, жуық, таяу), гөрі, бері, кейін (соң), бұрын, бетер, қатар, қоса, бірге*. Мәселеге қатысы бар еңбектерде олар септік жалғаулы сөзден кейін тіркесіп келетіндіктен, түбір тұлғадағы (ертеректегі әдебиеттерде атау септігі тұлғасындағы) сөзден кейін келетін септеуліктер, барыс, шығыс, көмектес септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер деп топтастырылады. Мысалы, А. Ысқақов септеулік шылауларға мынадай анықтама береді: «Септеуліктер деп объекті мен объектінің не предикаттың арасындағы түрлі грамматикалық қатынастарды білдіру үшін қолданылып, белгілі бір септік жалғауын меңгеріп тұратын көмекші сөздерді атаймыз» деп септеулік шылаулардың сөзге үстейтін мағыналарына белгілі бір септік тұлғасындағы сөзді меңгерген көмекші сөз ретінде сипаттама жасайды [1]. Алайда

үшін, сайын, арқылы, сияқты, туралы септеуліктерінің атау септігіндегі сөзге емес, түбір тұлғадағы сөздерге тіркесетіні туралы мәселенің басы бүгінде ашық [2]. Бұл еңбекте жоғарыда аталған аталған септеуліктер атау септік тұлғасындағы сөзге емес, түбір тұлғадағы сөздерге тіркесетіні нақтыланған.

Тіл білімінің Үлкен энциклопедиялық сөздігінде септеулік шылауға төмендегідей анықтама беріледі: «Септеулік шылау (последлог) – сөз тіркесі мен сөйлемнің ішінде сабақтас байланысты қалыптастыратын және сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары сен басыңқы сыңары арасындағы түрлі қатынастарды білдіретін көмекші сөздер тобы» [3].

Қазақ тіл білімінде шылау туралы алғашқы түсінік А. Байтұрсыновтың «Тіл – құрал» еңбегінен басталады. «Кейбір сөздер жалғау орнына жүреді, жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз» [4].

А Байтұрсынов қазіргі тілімізде демеулік шылау аталып жүрген көмекші сөздер тобын бөлек, ал жалғаулық шылау мен септеулік шылауды бір топта көрсеткен. Оған себеп, өзі айтқандай, олардың жалғаудың орнына жүруі, бүгінгі тілмен айтсақ, жалғаулар сияқты сөз бен сөзді байланыстыру қызметі негіз болған. Жалғаулық шылау мен септеулік шылаудың сөз бен сөзді салаластыра немесе сабақтастыра байланыстыру қабілеттеріне қарай бөлу – қазақ тіл білімінің дамуындағы 30-60 жылдардағы жемісі.

Қазақ тіл білімінде бүгінде септеулік шылаулардың сөз бен сөзді сабақтастыра байланыстыратыны, синтаксистік байланыстың меңгеру түрін қалыптастыратыны – толық мойындалған дүние [2].

Түркі тілдеріндегі септеулік шылаулар туралы алғаш сөз еткен ғалым – Александр Казамбек [5]. Ол алғаш рет септеулік шылауларды орыс тіліндегі сөздің алдынан келетін предлогтардың қызметін атқаратынын байқап, толық мағыналы сөздің соңынан келуіне қарай «последлогтар» деп атап, түрік, азербайжан, татар тілдеріндегі сәйкестігін сөз етті.

Түркі тілдеріндегі септеулік шылаулар кеңес заманындағы зерттеулерде септік жалғауындағы сөзді меңгерген, септік жалғаулы (соның ішінде атау немесе негізгі септіктегі) сөзден кейін келетін көмекші сөз ретінде қарастырылды. Бұларда септік жалғау мен септеулік шылау бір грамматикалық мағына беретін күрделі тұлға деп танылмады [6], [7], [8]. Айта кететін ерекше дүние – Кононов А.Н. «Грамматика узбекского языка» атты еңбегінде септеулік шылауларды септеу категориясының аясында қарастырды. Түркі тілдеріне қатысты қазіргі зерттеулерлерде де, соның ішінде қазақ тіл білімінде де, септеулік шылаулар септік тұлғалы сөзге жетектеліп келетін көмекші сөз ретінде танылып келеді [9], [10].

Сонымен, жеке септеулік шылау мен септеулік шылауы бар аналитикалық форманттар септеу категориясының парадигмасына жататыны мойындалғанмен, олар біртұтас грамматикалық тұлға, аналитикалық формант, ретінде танылмай келеді. Дәлірек айтсақ, септеулік шылау септелген сөзден кейін келіп, сол септелген сөзге өз мағынасын үстеуші тұлға ретінде сипатталып келеді. Яғни, осылай сипаттаудан мына бір қайшылықты байқамай жүрміз: септік жалғауы да, септеулік шылау да – септеу категориясының көрсеткіштері болып табылады, ал қазақ тілінде, сондай-ақ барлық түркі тілдерінде бір сөз сөйлемде екі мәрте септелмейді, бір-ақ рет септеледі. Мысалы, егер септеулік шылау септелген сөзді меңгерген тұлға деп қарастыратын болсақ, *үйге қарай беттеу* тіркесіндегі зат есім алдымен барыс септігі арқылы септеліп, одан әрі екінші мәрте септеулік шылау арқылы қайта септелген болып шығады. Сондықтан септік жалғауы мен септеулік шылаудан тұратын күрделі тұлғаны, етістіктің аналитикалық форманттары сияқты, бір күрделі түрлендіруші тұлға деп тану қажет.

Сонымен қатар, сөздің құрамындағы жоғарыдағы септеулік шылаулардың, құрамында септеулік шылау бар аналитикалық форманттардың әрқайсысының сөз бен сөзді синтаксистік байланысқа түсірудегі және синтаксистік қатынас қалыптастырудағы орны мен рөлін өзі тіркескен сөзге үстеген грамматикалық мағынасы арқылы толық және дәл анықталды деуге келмейді. Бұл фактілер мақалада сөз болатын мәселенің қазақ тіл білімі үшін өзекті мәселе екенін танытады. Сондықтан бұл зерттеу мақала жеке қолданылған

шылаулар септеулік және септік жалғауы мен септеулік шылаудан тұратын аналитикалық форманттардың қызметтерін талдауды көздеген.

Материал және әдістер

Мақалада зерттеу материалы ретінде көркем әдебиет және ресми стильдегі сөйлемдердегі жеке септеулік шылау және құрамында септеулік шылау бар аналитикалық форманттар қатысқан сөз тіркестері алынды. Материалда, негізінен, талдау, сипаттау, түсіндіру әдістері қолданылды және септеулік шылау қатарына жатқызылып жүрген кейбір көмекші сөздер мен құрамында септеулік шылау бар аналитикалық форманттың септеу қызметін атқармауы мүмкін деген болжам жасалды.

Көзделген мақсат бойынша дұрыс нәтижеге жету үшін, алдымен, септеуліктерді барыс, шығыс, көмектес септіктерінің жетегінде келген немесе соларды меңгерген көмекші сөздер тұрғысынан қараудан бас тартуымыз қажет. Иә, олардың ерте кезде септік жалғаулы сөздерді меңгерген толық мағыналы сөздер болғаны даусыз. Бірақ олар қазір, жоғарыда көрсеткендей, септік жалғауымен бірлікте әр түрлі синтаксистік қатынасты білдіретін көмекші сөздер қатарына көшкені анық. Сондықтан септеулік шылауларды септік жалғауымен бірге келген аналитикалық формант құрамында қарастыратын боламыз. Өйткені сөзге жалғанған септік жалғауы бір грамматикалық мағына, септеулік шылаулар басқа, екінші грамматикалық мағына үстемейді, септік жалғауы мен септеулік шылау бірлікте біртұтас бір ғана грамматикалық мағына жамайды. Оны аналитикалық форманттың сөзге үстеген грамматикалық мағынасын сол формант құрамындағы септік жалғаудың өзінің дербес мағынасымен салыстыру арқылы дәлелдеуге болады. Сол себепті аналитикалық форманттың грамматикалық мағынасының синтаксистік байланыс орнатуға қатысын, синтаксистік қатынастың мазмұнына қатысын үнемі назарда ұстап отыруымыз керек болады.

Жеке септеулік шылау немесе аналитикалық формант құрамындағы септеулік шылау деп тану үшін қандай критерийлер керек екенін анықтап алайық. Ол үшін алдымен септеу (ұғымының) терминінің мән-мазмұнын ашып алу керек болады. Септеу – зат есімнің септік жалғаулары жалғану арқылы жүзеге асатын грамматикалық категориясы екені белгілі. Септік жалғаулары – өз мағыналары арқылы екі түрлі қызмет атқаратын қосымшалар жүйесі. Біріншіден, септік жалғаулары өзі жалғанған сөз тіркесінің бағыныңқы сөзінің синтаксистік қызметтерін, атап айтқанда, басыңқыға қатысты сөйлем мүшесі ретіндегі синтаксистік қатынасын белгілейді және, екіншіден, сөз бен сөзді байланыстырады: мысалы, атау септігі өзі жалғанған сөзге зат қимылдың иесі екенін білдіретін мағына жамау арқылы өзі жалғанған зат есімді (заттанған басқа да сөздерді, тіпті кейде сөз тіркестері мен басқа да синтаксистік күрделі құрылымдарды) үнемі бастауыш қызметіне қояды және баяндауыш қызметіндегі сөзбен байланыстырады; ілік септігі өзі жалғанған сөзге зат басқа заттың иесі екенін білдіретін мағына үстеп, өзі жалғанған зат есімді (заттанған басқа да сөздерді, тіпті кейде сөз тіркестері мен басқа да синтаксистік күрделі құрылымдарды) үнемі анықтауыш қызметіне ғана қояды және тәуелдік жалғауындағы сөзбен байланыстырады; табыс септігі зат қимылдың тура объектісі екенін білдіріп, өзі жалғанған зат есімді үнемі тура толықтауыш қызметіне қояды және сабақты етістікпен байланыстырады. Барыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктері де қандай сөзбен байланысқанына және аталған септік жалғауларының қай мағынаны білдіргеніне байланысты өзі жалғанған зат есімді (заттанған басқа да сөздерді, тіпті кейде сөз тіркестері мен басқа да синтаксистік күрделі құрылымдарды) не толықтауыш, не пысықтауыш қызметіне тұруын қамтамасыз етеді. Және септік жалғауларының сөзге үстеген осы мағыналары оның (септік жалғауын қабылдаған сөздің) басыңқымен синтаксистік байланысының да негізі болып табылады. Сондықтан септік жалғаулары – өзі жалғанған сөзді оның синтаксистік қызметін белгілей отырып, басыңқымен байланысын қамтамасыз ететін қосымшалар жүйесі болып табылады.

Көмекші сөзді септеулік шылау қатарында тану үшін дәл осы қасиеттер олардың да бойынан табылуы тиіс. Атап айтқанда, өзі тіркескен сөздің сөйлем мүшесі ретіндегі мағынасын реттеп, басқа сөзбен байланысын қамтамасыз етуі керек. Осы қасиеттер болса

ғана, олар септеулік қатарына жатады, бұл қасиеттер болмаса, оларды септеулік шылау деп тануға болмайды. Өйткені септік жалғауы болсын, септеулік шылау болсын, құрамында септеулік шылау бар аналитикалық формант болсын, бәрі – септеу категориясының көрсеткіштері болып табылады. Мәселе тек септік жалғаулары – синтетикалық тәсілдің, септеулік шылаулар мен аналитикалық форманттар аналитикалық тәсілдің көрсеткіштері. Ал септеу категориясының мәні мен мазмұны – сөзге грамматикалық мағына үстейтін тұлғалардың өз мағыналары арқылы, біріншіден, сол сөзді белгілі бір сөйлем мүшесі қызметіне қойып, екіншіден, басқа сөзбен синтаксистік байланысын қамтамасыз ететін грамматикалық категория ретінде танылу керек.

Сонымен, **септеуліктер шылау** дегеніміз – сөз тіркесін қалыптастыратын, анығырақ айтсақ, грамматикалық жеке тұлға ретінде дербес грамматикалық мағынасы арқылы сөз тіркесінің өзі тіркескен бағыныңқы компонентіндегі сөздің сөйлем мүшесі ретіндегі синтаксистік қызметін белгілей отырып, басыңқымен сабақтастыра байланыстыратын шылау болып табылады. Мысалы, *көпір арқылы өту*, *жыл сайын келу*, Қазақ тіліндегі оқулықтар мен тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеу еңбектерде, әдетте, септеулік шылаулар белгілі бір септік жалғауындағы сөздерге, атап айтқанда, атау, барыс, шығыс, көмектес септігіндегі сөздерге жетектеліп келетін көмекші сөздер ретінде сипатталып келді. Жоғарыда келтірілген мысалдардағы **арқылы**, **сайын** атау септігіндегі сөздерге жетектелетін септеуліктер деп танылып жүр. Мысалдардағы *көпір*, *жыл* сөздері атау септігінде тұрған сөздер ме? Егер олар атау септігінде тұрса, атау септігі өзі жалғанған сөзде аталған зат қимылдың немесе жай-күйдің иесі екенін білдіретін мағына жамар еді. Мысалдардағы сөздердің бойында бұл мағына мүлдем жоқ. Және атау септігі – өзі жалғанған сөзді бастауыш қызметіне қойып, баяндауышпен байланыстыратын қосымша. Яғни атау септігі – сөз бен сөзді байланыстыруға өзінің қабілеті де жеткілікті септік, атау септігіндегі сөздің үстіне септеулік шылауды қосудың қажеті шамалы. Ендеше бұл сөздер – атау септігін қабылдамаған сөздер. *Көпір арқылы өту* тіркесінің құрамындағы сөздерге морфемдік талдау жасасақ: *Көпір* – түбір сөз, зат есім; **арқылы** – түбір сөз, септеулік шылау; *өт* – түбір сөз, етістік, *-у* – қимыл есімі жұрнағы. Тіркес құрамындағы сөздерге морфологиялық талдау жасасақ: *көпір* – негізгі түбір зат есім, атауыш (толық мағыналы) сөз, бұл сөздің құрамында атау септігінің нөлдік тұлғадағы қосымшасы жоқ; **арқылы** – зат есімді аналитикалық тәсілмен түрлендірген көмекші сөз, септеулік шылау; *өту* – қимыл есімі (тұйық етістік) тұлғасындағы етістік, атауыш сөз. Бұл жерде *көпір* зат есімін **арқылы** шылауымен түрлендірудің қажеті қанша деген заңды сұрақ туындайды. Оның қажеттілігі сол – **арқылы** шылауы мысалдағы тіркесте түбір қалпында затты ғана атап тұрған зат есімге (*көпір*) сол зат етістік арқылы аталған қимылдың (*өту*) жүзеге асу амалы екенін білдіретін (*өту* әрекеті көпір деген зат арқылы жүзеге асатыны туралы) грамматикалық мағына жамап, зат есімнің етістікке пысықтауыштық қызметтегі мағыналық қарым-қатынасын реттеген. Яғни **арқылы** септеулігін зат есімге тіркестіргенде зат есім заттың атын ғана атаумен шектелмей, сол зат басыңқы сөзде аталған қимылдың жүзеге асу амалы екенін де білдіреді. Сөйтіп ол осы мағынасы арқылы етістікпен пысықтауыштық қатынасқа түсіп, синтаксистік байланыс орнатады. *Жыл сайын келу* тіркесінде **сайын** шылауы бағыныңқы компонентке басыңқыдағы қимыл (келу әрекеті) бағыныңқыдағы зат есім арқылы аталған мезгіл ішінде аралық қашықтықты сақтай отырып, тұрақты қайталанатынын білдіретін мағына жамаған. Септеулік шылаудың осы мағынасы зат есім мен етістіктің синтаксистік байланыс орнатуына және зат есімнің етістікке қатысты синтаксистік (пысықтауыштық) қызметіне негіз болған.

Нәтижелер және талқылау

Ендігі кезекте септеу категориясының мәні мен мазмұны туралы жоғарыдағы тұжырымымызды басшылыққа ала отырып, мақаланың бас жағында тізілген сөздердің қайсысы септеулік шылау қатарына жататынын, қайсысы жатпайтынын анықтап шығайық.

1. **Арқылы** – септеулік шылау. Бұл шылау өзі жалғанған сөзге зат қимылдың жүзеге асу амалы екенін білдіретін грамматикалық мағына жамайды. Тіркескен сөзге жамалған осы

мағына оның басыңқы сыңармен байланысын қамтамасыз етеді. Күрделі мәселе – осы мағына арқылы қалыптасқан сөйлем мүшесін толықтауыш немесе пысықтауыш деп тануда. Мысалы, *телефон арқылы хабарласу* тіркесіндегі бағыныңқыға **не арқылы** хабарласу деп те, **қалай** хабарласу деп те сұрақ қойыла береді. Бірінші жағдайда зат (телефон) қимылдың (хабарласудың) құралы болатын затты атап, зат (телефон) қимылдың (хабарласудың) құрал-объектісі болатынын білдіретін мағына болса, яғни, толықтауыш деп тануға негіз болса, екінші сұрақта заттық мағына жойылып, таза көлемдік, оның ішінде амалдық мағынаға көшкенін байқаймыз. Осы қатардағы фактілерді талдау, мағыналық қатынастарды айқындау мақсатындағы сұрақ қойып тексеру барысында, **не арқылы** сұрағына қарағанда **қалай** деп сұрақ қою жиілігі, басымдығы байқалды. Сондықтан бағыныңқы сыңарды пысықтауыш деп тану орынды болмақ. Мысалдар, *Қажетті ақпараттарды төмендегі телефондар арқылы алуға* болады. *Өзен өткел бермейтін болған соң, алыста, айналма болса да, көпір арқылы өтуді* жөн санадық. *Адамдардың еңбекақыны карталар арқылы алу* мүмкіндігі туды. *Конкурстың нәтижелері туралы ақпаратты мекеменің ресми интернет ресурсында орналастыру арқылы қатысушыларға хабардар етеміз.*

2. **үшін** – септеулік шылау және сөз тіркесінің сыңарлары арасында әр түрлі мағыналық қарым-қатыстарды білдіреді.

1) Өзі тіркескен бағыныңқы сөзде (кейде субстантивтенген етістіктер мен етістікті сөз тіркестеріне) аталған зат неге, не үшін арналғанын білдіретін (арнау, арналу) мағына жамап, оны анықтауыш қызметіне қойып, басыңқыда аталған зат есіммен байланыстырады. *Құқық бұзушылықтың аталған түрлері үшін жауаптылық көзделмеген. Ауыл мектебін бітірген тұлғалар үшін мемлекеттік квота бөлінген. Студиялық сабақтар үшін бір академиялық сағат 75 минутқа тең. Мүлікті пайдаланғаны үшін төлемақы уақытында кассаға түспеді.*

2) Өзі тіркескен зат есімге зат қимылдың немесе жай күйдің себебі екенін білдіретін мағына үстеп, оны себеп пысықтауышы қызметіне қойып, басыңқы сыңардағы етістікпен байланыстырады. Мысалы, *Мен сізге баламның жағдайы үшін келіп тұрмын зой. Сайыста көрсеткен тамаша өнері үшін марапатталды.*

Субстантивтенген есімше тұлғалы етістікке (етістікті сөз тіркестеріне) тіркесіп, оған себеп мағынасын жамап, оны басыңқымен себеп пысықтауышы қызметіне қойып байланыстырады. Мысалы, *Тапсырманы орындамағаны үшін сөгіс жарияланды. Бұл кісі дұрыс ақпарат бермегені үшін айыпталып отыр.*

3) Кейде өзі тіркескен сөзге зат жай-күйдің адресат-объектісі екенін білдіретін грамматикалық мағына жамап, оны толықтауыш қызметіне қоя отырып, сын есімдермен де байланыстырады. Мысалы, *Студенттер үшін қолайлы жағдайдың барлығы жасалған. Хансұлу үшін қыстың көңілсіз, сұрқай күндері басталды.*

3. **-у үшін** аналитикалық форманты – септеулік формант.

1) Бұл формант өзі тіркескен етістікке және етістікті сөз тіркестеріне мақсат мағынасын үстеп, оның басыңқыға қатысты мақсат пысықтауыш болуына және басыңқымен байланыс орнатуына түрткі болады. Мысалы, *Мал өсіру үшін қолда тұқымдық мал болу керек. Бұл бағдарлама даму жоспарының негізгі бағыттарын іске асыру үшін әзірленген.*

2) Өзі тіркескен етістікке және етістікті сөз тіркестеріне оның неге, не үшін арналғанын білдіретін мағына жамап, оны анықтауыш қызметіне қойып, басыңқыда аталған зат есіммен байланыстырады. *Конкурсқа қатысу үшін өтініштер* белгіленген уақыт аралығында ғана қабылданады. *Бұл мамандыққа түсу үшін шығармашылық емтихан* тапсыру көзделген.

4. **Сияқты (секілді, тәрізді)** – септеулік шылау. Бұл септеулік те өзі тіркескен сөзге әр алуан грамматикалық мағыналар жамайды.

1) Өзі тіркескен зат есімге салыстыру, оның ішінде ұқсату, теңеу мағынасын жамап, оны амал пысықтауышы қызметіне қойып етістікпен байланыстырады. Мысалы, *Мынауың жас бала секілді* маған *еркелеп* отыр ма? *Иә, адам өмірі де сол жарық астау секілді қаңсып* қалады екен-ау...

2) Өзі тіркескен зат есімге ұқсату, теңеу мағынасын жамап, анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркестерін де қалыптастыруға қызмет етеді. Мысалы, ***Байбол сияқты біреу бізден де табылар. Мұның да қалыңдығы Күнікей секілді бүлдіршіндей қараторы қыз болар ма екен? Алтайдың қысы секілді қатыгез мінезі әркімге жаға бермейді.***

3) Төмендегі мысалдардан бірыңғай мүше қызметіндегі сөздерге жинақтап ұқсату, теңеу мағынасын жамап, олардың анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары еткенін көреміз: ***Қой, түйе, сиыр сияқты төрт түліктің саны қанша? Ораз қыстыгүні күзен, ақтышқан, түлкі, қасқыр сияқты аңдарды да көп аулайды.***

5. ***Туралы (турасында, жайлы, жайында, жөнінде)*** – септеулік шылау.

1) Бұл шылау өзі жалғанған зат есімге зат қимылдың тақырып-объектісі екенін білдіретін грамматикалық мағына жамап, оны толықтауыштық қатынаста сөйлеу, не ойлау етістігі қатарына жататын сөзбен байланыстырады. Мысалы, ***Бүгінгі жиында тәртіп мәселесі туралы көп айтылды. Айтылған ұсыныстар жөнінде ойланып көріңіз.***

2) Бүгінгі таңда ***туралы*** шылауының анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркестерін қалыптастырудағы рөлі артқанын байқаймыз. Бұл кезде өзі тіркескен сөзге (зат есімдер мен қиыл есімі тұлғалы етістіктер, етістікті сөз тіркестеріне) бағыныңқыдағы ұғым басыңқыдағы ойлау, сөйлеу, жазу әрекеттерімен байланысты ұғымдардың тақырыбы екенін білдіретін грамматикалық мағына жамайды. Мысалы, ***Абай туралы эпопея – үлкен дүние, зор еңбек. Ынтымақтастық туралы хаттама, білім туралы заң, оқуға қабылдау туралы ереже.***

6. ***Сайын*** – септеулік шылау. Бұл шылау өзі жалғанған мезгіл мәнді зат есімдерге және есімше тұлғалы субстантивтенген етістіктерге тіркесіп, бағыныңқы компонентке басыңқыдағы әрекет бағыныңқыдағы зат есім (мезгілдік мәнде субстантивтенген сөздер мен сөз тіркестер) арқылы аталған мезгіл ішінде аралық қашықтықты сақтай отырып, тұрақты қайталанатынын білдіретін мағына жамайды. Осы мағынасы арқылы оны мезгіл пысықтауышы қызметіне қоя отырып, басыңқы сыңардағы сөзбен байланыстырады. Мысалы, ***Қар түскен сайын шөп сыбдырлайды. Ай сайын төленеді, апта сайын есеп беріңіз, т.б.***

7. ***Бойы (бойынша, бойымен)*** шылауларының ішіндегі ***бойы*** сөзінің септеулік шылау қызметінде келетін, кейде бұл қызметті атқармайтын фактілері кездеседі.

1) ***Күн бір жеті бойы жылы болып тұр, апта бойы хабарсыз, күні бойы аш*** тіркестердің құрамындағы ***бойы*** сөзінің мағынасынан сөз бен сөздің байланысына қатысты және сөзді сөйлем мүшесіне қоюға қатысты екенін анық көруге болады. Бұл мысалдарда, мезгіл мәнді зат есімдер мен сөз тіркестерінің құрамында келгенде, ***бойы*** септеулігі оларға қимыл немесе жай-күй сол уақыт кесіндісін (жеті, апта, күн) толық қамтитынын, яғни мезгілдің созылу мөлшерін білдіретін грамматикалық мағына жамаған. Сондықтан мезгіл мәнді зат есімдер мен сөз тіркестері мөлшер пысықтауышы қызметіне тұрған. Ендеше бұл мағынаның пысықтауыш мүше жасауға да, синтаксистік байланыс орнатуға да тікелей қатысы екенін дәлелдейді. Сондықтан ***бойы*** сөзінің бұл мысалдардағы мағынасы – септеулік шылауларға тән грамматикалық мағына.

2) Ал ***оқ бойы алда*** тіркесінде бағыныңқы сыңар мен басыңқының арасындағы кеңістіктегі арақашықтықтың мөлшері екенін білдіретін мағына ***бойы*** көмекші сөзінің сөзге жамаған мағынасынан туындап тұр деуге келмейді, кеңістіктегі арақашықтықты білдіру – ***оқ бойы*** тіркесінің лексикалық мағынасы, сол сияқты ***өне бойы, тұла бойы*** тіркестерінде де ***бойы*** сөзі септеулік қызметте емес, лексикалық мағына тіркесті сөздердің мағынасы.

8. ***Шатқалдың бойымен созылған жол, Осы жолдың бойымен жүретін автобус, жыра бойымен жүру, түзу сызық бойымен жүрсе, т.б.*** тіркестеріндегі ***бойымен*** – көмектес септік тұлғасындағы көмекші есім. Бұл мысалдардағы синтаксистік қатынас пен байланыс көмектес септігі арқылы орнаған.

9. ***Бойынша*** сөзі – таза септеулік шылау. Ол өз мағынасы арқылы әр түрлі қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады.

1) *Ақпаратты мына телефондар бойынша алуға болады* мысалындағы *бойынша* шылауы өзі тіркескен сөзге зат қимылдың амалы екенін білдіретін мағына жамаған. Сол мағынасы арқылы зат есімді пысықтауыш етіп, етістікпен байланыстырған.

2) *Азаматтардың өтініштері бойынша іс жүргізу* мысалында зат қимылдың негізі болатын объектісі екенін білдіретін мағына жамап, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесін, *шығармашылық мамандық бойынша оқу* мысалында зат қимылдың бағыт-объектісі екенін білдіретін мағына жамап, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесін қалыптастырған.

3) *Медеу ауданы бойынша ақпарат* тіркесінде зат басыңқыда аталған заттың ауқымы екенін білдіретін мағына, *баскетбол бойынша спорт үйірмесі, жүйені жетілдіру бойынша ұсыныстар* тіркестерінде зат басыңқыда аталған заттың бағыты екенін білдіретін мағына жамап, анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастыруға қатысқан.

10. *Ғұрлы (құрлы)* – септеулік шылау. Бұл шылаудың өзі тіркескен сөзге үстейтін грамматикалық мағынасы – бір заттың өзі немесе қандай да бір белгілері екінші заттан немесе екінші заттың белгілерінен кем екенін білдіру, онда да қомсына кемсіту мағынасы. Екі заттың ұқсас, тең немесе бірі артық, екіншісі кем екенін білдіру тек оларды өзара салыстыру арқылы жүзеге асатыны белгілі. Егер *сияқты* «(секілді, тәрізді) септеуліктері өзі тіркескен сөзге бір затты (құбылысты) екінші затпен (құбылыспен) ұқсата, теңей салыстыру мағынасын жамаса, *ғұрлы* септеулігі кемсіте, қомсына салыстыратын мағынаға ие. Сондықтан бұл да *сияқты* септеулік шылауы тәрізді өз мағынасы арқылы пысықтауыштық қатынастағы және анықтауыштық қатынастардағы етістікті, есімді сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, *Өзіңді кісі ғұрлы көрмегесін, Сөзіңді қай есірік ескереді? Жауаңдап жетім қалған бала ғұрлы... Әліпті таяқ ғұрлы танымайсың... Тіпті, шапанының қалтасын тігіп жатқан ғұрлы әсер алмады. Бала ғұрлы ақылы жоқ. Тоқты ғұрлы жоқсың ба?*

-ға(-ге, -қа/-ке) қарай, -ға таман, -ға тарта, -ға таяу, -ға жуық, -ға жақын, -ға салым, т.б. барыс септігі және септеулік шылаудан тұратын аналитикалық форманттарының сөз бен сөзді байланыстыру және синтаксистік қатынас орнату қабілеттері біртекті емес. Бұл форманттар септеулік қызмет атқарумен қатар кейде өз мағынасы арқылы синтаксистік байланыс пен синтаксистік қатынас орнатуға қатыспайтын фактілері де кездеседі.

Ертеректегі осы мәселеге қатысты еңбектерде *қарай, таман, жуық, салым, тарта, таяу* септеулік шылауларын «барыс септігіндегі сөзді меңгеретін септеулік шылау» деп сипаттайтын пікірлерді кездестіреміз. Осы мәселеге қатысты түсінік бере кетейік. Меңгеру – сөз тіркесінің басыңқы сыңарына қатысты ұғым. Басыңқы сыңар – меңгереді, бағыныңқы сыңар – меңгеріледі. Сөз сөз тіркесінің басыңқы сыңары болу үшін, яғни, бағыныңқыдағы сөзді меңгеру үшін басты талап – ол лексикалық мағынасы бар, атауыш сөз болуы керек. *Қарай* – лексикалық мағынасы жоқ көмекші сөз, ендеше олардың басқа сөзді меңгеру қабілеті де жоқ. Меңгерілу – сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарына қатысты. Меңгерілетін сөздер – септік жалғау тұлғасындағы, септеулік шылау тұлғасындағы және септік жалғауы мен септеулік шылаудан тұратын аналитикалық формантпен түрленген аналитикалық тұлғадағы бағыныңқы сыңардағы сөздер болмақ.

-ға(-ге, -қа/-ке) қарай, -ға таман, -ға тарта, -ға таяу, -ға жуық, -ға жақын, -ға салым – аналитикалық форманттар. Аналитикалық формант дегеніміз – қосымша мен көмекші сөзден тұратын, өзіне тән біртұтас дербес грамматикалық мағынасы бар сөз түрлендіруші тұлға. Аналитикалық форманттың грамматикалық мағынасы – құрамындағы қосымшаның мағынасын қайталамайтын, одан бөлек, сол сияқты көмекші сөздің де грамматикалық мағынасын қайталамайтын, одан бөлек, бірақ сол екеуінің тіркесіп келуінен қалыптасатын біртұтас мағына. Тұжырымымыз дәлелді болу үшін салыстыру жүргізейік. Мысалы, *мектепке қарай беттеу* тіркесінде бағыныңқы компонентте аталған зат (мектеп) басыңқыдағы қимылдың (беттеу) жалпы бағыт, бағдары екенін білдірілген. Өйткені мектеп қимылдың нақты бағыты емес, қимылды жасаушы беттегенде (қозғалғанда) дәл мектеп ғимаратының өзі емес, оның маңындағы басқа да ғимараттарды нысана етуі мүмкін. Ал

мектепке беттеді десек, мектеп қимылдың нақты бағыты екені білдіріледі. Өйткені қимылды жасаушы мектептің дәл өзіне беттеп келе жатқаны хабарланған. Ендеше **-ке** барыс септігінің мағынасы мен **-ке қарай** формантының сөзге үстейтін грамматикалық мағыналары мәндес болғанмен, тең емес. Және зат қимылдың жалпы бағдары екенін білдіру керек болғанда (өйткені сөйлеуші қимылды жасаушының қимылының нақты бағытын білмеуі мүмкін, сондықтан жалпы бағдарын ғана хабарлай алады), барыс септігі мен **қарай** септеулігін бірлікте қолданамыз. Ендеше **-ке қарай** екі морфемадан тұратын бір ғана морфологиялық тұлға, аналитикалық формант және өзі тіркескен сөзге бірнеше грамматикалық мағына жамайды.

11. **-ға қарай** формантының мағыналары.

1) Сонымен **-ға қарай** формантының өзі тіркескен сөзге үстейтін негізгі грамматикалық мағынасы – зат қимылдың жалпы бағыт-бағдары екенін білдіру. Осы мағынасы арқылы бұл формант өзі тіркескен сөзді мекен пысықтаушы қызметіне қойып, басыңқыдағы етістікпен байланыстырады. Мысалы, *Өзі елшілікке қайтып келіп, елшілікті ордаға қарай көшіре бастады. Ойбай, жүкке қарай шабыңыз. Топталып тұрған адамдарға қарай жүгірді.*

2) Өзі тіркескен сөзге зат қимылдың ыңғайы екенін білдіретін мағына жамап, оны амал пысықтаушы қызметіне қоя отырып, басыңқыдағы етістікпен байланыстырады. Мысалы, *Қонақтарды жетістіктері мен қоғамдағы дәрежесіне қарай орналастырамыз. Оқу бағдарламалары мазмұнына қарай төртке бөлінеді. Айтуынша, туындаған жағдайға қарай әрекет етпек.*

3) Мезгіл мәнді сөздер мен сөз тіркестеріне тіркескенде, мезгіл қимылдың жалпы шамасы (нақты уақыты емес) екенін білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық қатынастағы етістікті сөз тіркестерін қалыптастыруға қатысады. *Экспорттың көлемі 2025 жылға қарай екі есе ұлғаяды деп күтілуде. Күзге қарай той жасамақ.*

4) **Қарай** септеулігі бағытты білдіретін мекен үстеулеріне барыс септігінсіз де тіркесіп келіп, бағыттың жалпы бағыт екенін білдіретін мағына жамайды. Ал бұл мағынаның біздің ойымызша, бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңардың синтаксистік (пысықтауыштық) қатынас орнатуға және синтаксистік байланыс орнатуға мүлдем қатысы жоқ. Бұл *жүз кітап – жүзге тарта кітап – жүз шамалы кітап* мысалдарындағы фактілерге ұқсас. Бұл мысалдарда сөздер арасындағы анықтауыштық қатынас пен синтаксистік байланыс бағыныңқылардың сандық, басыңқының заттық мағыналары негізінде орнаған. **-ге тарта** форманты мен **шамалы** шылауының сан есімге үстеген болжалдық мағынасы синтаксистік байланысқа да, синтаксистік қатынасқа да әсер етпеген. Осы салыстыру мекен мәнді үстеулерге тіркеске **қарай** шылауы септеулік қызметтен гөрі демеулік шылаудың қызметінде тұр деуге негіз болады. Мысалы, *Осы саясаттың әрі қарай жалғасуын қалайды. Төмен қарай сырғыды.*

12. **-ға(-ге, -қа/-ке) таман, -ға жақын, -ға таяу, -ға жақын, -ға жуық, -ға салым** аналитикалық форманттары да әрі септеулік, әрі демеулік қызметтер атқарады.

1) **-ға таман, -ға таяу** форманттары өзі тіркескен зат есімдерге зат қимылдың жуық бағыты, орны екенін білдіретін мағына жамап, бағыныңқы сыңардағы сөзді басыңқы сыңардағы етістікпен пысықтауыштық қатынаста байланыстырады. Мысалы, ... *Мергенбай Жақсылықтың жанына таман келіп отырды. ... Күпісінің жағасын құлағына таман көтеріп қойды. Ортаға таман жақындады. Оңтүстікке таман ойысып бара жатқан сияқты. Қалаға таяу орналасқан ауылдардың жағдайы шалғай ауылдарға қарағанда жақсырақ.*

2) **-ға таяу, -ға жақын форманттары** кейде бағыныңқыдағы зат басыңқыдағы заттың жуық орны екенін білдіретін мағына жамап, анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркестерін де қалыптастырады. *Алдымен осы оқиганы тықырши күткен қала жастары мен шекараға таяу ауылдар өтті.*

3) **-ға таяу, -ға тарта, -ға жақын, -ға жуық** форманттары есептік сан есімдерге тіркесіп, оған санның жуық шамасы екенін білдіретін грамматикалық мағына жамап, болжалдық сан есім жасайтыны белгілі. *Ашылғалы бері жүзге тарта әйелге, екі жүзге таман балаға қызмет көрсетілген. Ашылғалы үш жылға жуық уақыт өтті.* Санның жуық

шамасын білдіретін грамматикалық мағынаның синтаксистік байланыс пен синтаксистік қатынасқа қатысы жоқ екенін дәлелдеудің қажеті шамалы. Синтаксистік қатынас бағыныңқының сандық мағынасы мен зат есімнің заттық мағынасы арқылы орнап, байланыс орын тәртібі арқылы жүзеге асатыны белгілі. Сондықтан сан есімдерге тіркескен бұл аналитикалық форманттар – демеулік қызметте деп санау керек.

4) Осы сияқты **-ға таяу, -таман, -ға жақын, -ға жуық, -ға салым форманттары** мезгіл мәнді зат есімдер мен сөз тіркестеріне тіркесіп, оған мезгілдің жуық шамасы екенін білдіретін мағына жамайды. Мысалы, *Ол кешке таман сонау обаның басына шығып отыратын. Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті. Жазға салым әрбір бақташының бағында қияр мен қызанақ өседі.* Бұл кезде олар септеулік қызметке ие.

5) Ал **-ға таяу, -ға жақын, -ға жуық** форманттары мезгіл мәнді зат есімдерге, сөз тіркестеріне мезгілдің жуық мөлшері екенін білдіретін грамматикалық мағына жамағанда, септеулік қызметке ие бола алмайды. *Ғасырға жуық ұлттың үнжариясы атанған радионың халқымыздың тарихында алар орны бөлек. Осы қызметті он жеті жылға жуық атқарып келеді. Қырық жылға таяу тарихы бар...*

13. **Шамалы (шақты, қаралы)** шылаулары – септеулік қызмет атқармайды, демеулік шылау қатарына жатқызу керек. Бұл шылау есептік сан есімдерге тіркесіп оған болжал мағынасын жамайды, синтаксистік қатынастың мазмұнын өзгертпейді.

14. **-ға (-ге, -қа/-ке) дейін (шейін)** форманты – септеулік формант.

1) Бұл формант өзі тіркескен сөзге зат қимылдың бағытының соңғы шегі, межесі екенін білдіретін грамматикалық мағына жамайды және осы мағынасы арқылы пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, *Үйге дейін жаяу жетті.*

2) Мезгіл мәнді сөздерге, сөз тіркестеріне тіркескенде, мезгілдің соңғы шегі, межесі екенін білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық және анықтауыштық қатынастардағы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, *Жөндеу жұмыстарын 20-сыңшы шілдеге дейін бітіру жоспарланған. Үш айға дейін сынақ мерзімі белгіленді.*

Кейде субстантивтенген есімше тұлғалы етістіктер мен етістікті сөз тіркестеріне тіркескенде мезгілдің соңғы шегі, межесі екенін білдіретін мағына жамайды. *Сабақ басталғанға дейін бір апта уақыт бар. Жұмыс аяқталғанға шейін келесің бе?*

3) Өлшемді атайтын сөздер мен сөз тіркестеріне тіркесіп, өлшемнің соңғы шегін білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық және анықтауыштық қатынастардағы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, *Мұнай бағасы 20 долларға дейін төмендеді. Инфляция деңгейі 10 пайызға дейін өсті. Күн сайын 30 мың теңгеге дейін таза түсім бар.*

-ға дейін форманты өзі жалғанған зат есімге зат өлшемнің соңғы шегі екенін білдіретін грамматикалық мағына жамағанда септеулік емес, демеулік қызмет атқарып кететін фактілер де кездеседі. Мысалы, *90-жылдардың басында дүкен сөрелерінен қыл аяғы сабынға дейін жоголып кетті.* Мысалдағы **-ға дейін** форманты *сабын* сөзі мен *жоголу* сөздерінің синтаксистік байланыс орнатуына қатыспаған, сөйлеушінің мәселеге қатысты ызалы көзқарасын паш ететін күшейткіш мәнді демеулік шылаудың қызметін атқарып тұр. Төмендегі мысалдардан да осы құбылысты аңғарамыз. *Кітап, дәптер, қаламға дейін сатып алынды. Бұл хабарды үлкен бастыққа дейін естіді.*

15. **-дан (-ден, -тан/-тен) гөрі** форманты – септеулік қызметке ие. Өзі тіркескен зат есімдерге, есімдіктерге, субстантивтенген есімше тұлғалы етістіктерге тіркесіп, заттардың бірі артық, енді одан кем екенін білдіретін салыстыру мағынасын үстейтін формант бағыныңқы сыңарды басыңқымен толықтауыштық қатынаста байланыстырады. *Сенен гөрі батылдау. Мектептерден гөрі балабақшаларда маман көбірек жетіспейді. Күн бүгін кешегіден гөрі жылы болып тұр. Айтқаннан гөрі жазған дұрыс.*

16. **-дан (-ден, -тан/-тен) бері** форманты да – септеулік формант. Өзі тіркескен мезгіл мәнді сөздер мен сөз тіркестеріне мезгілдің басталу шегін, уақытын білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық қатынастағы етістікті сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы,

Кешеден бері жел соғып тұр. Көптен бері үнсіз отыр. Сол отырғаннан бері бір ауыз тіл қатпады. Екі жылдан бері хабарсыз.

17. **-дан (-ден, -тан/-тен) соң (кейін)** форманты – септеулік формант.

1) Мезгіл мәнді сөздер (зат есімдер, үстеулер,) мен сөз тіркестеріне тіркесіп, оларға басыңқы сыңарда аталатын қимыл басыңқыдағы мезгілден кейін жүзеге асатынын білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, ***Салыстыру жүргізілгеннен кейін түпнұсқалар қайтарылады. Үш күннен кейін білді. Бүгіннен соң бармайсың.***

2) Мезгіл мағынасы жоқ сөздерге тіркескенде, бағыныңқыда аталған зат басыңқыда аталатын қимылдың (жай-күйдің) кеністіктегі кейінгі реттік орны екенін білдіретін мағына жамап, етістікті сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, ***Бұрышта әшекейлі ер тоқымнан кейін соң сандық тұр. Мен сенен кейін сөйлейін. Кітаптың мазмұны туралы ақпарат оның титул парағынан кейін орналасады.***

18. **-дан (-ден, -тан/-тен) бұрын** форманты **-дан (-ден, -тан/-тен) кейін** формантының мағынасына қарама-қарсы мағынаға ие.

1) Мезгіл мәнді сөздер (зат есімдер, үстеулер,) мен сөз тіркестеріне тіркесіп, оларға басыңқы сыңарда аталатын қимыл басыңқыдағы мезгілден бұрын жүзеге асатынын білдіретін мағына жамап, пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, ***Бір жыл бұрын болған оқиға есіне түсті. Бұдан бұрын жүргізілген тексеру нәтижелері не болды екен?***

2) Өзі тіркескен сөзге бағыныңқыда аталған зат басыңқыда аталатын қимылдың (жай-күйдің) кеністіктегі алдыңғы реттік орны екенін білдіретін мағына жамап, етістікті сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, ***Сондықтан ауылға өзгелерден бұрын жетіп алды. Елден бұрын қол ұшын берді.***

19. **-дан (-ден, -тан/-тен) бетер** форманты өзі тіркескен зат есімге, есімдікке, есімше тұлғалы етістіктерге, сөз тіркестеріне зат жай-күйдің күшейтілген салыстру объектісі екенін білдіретін мағына жамайдыда анықтауыштық немесе пысықтауыштық қатынас қалыптастырады. Мысалы, ***Қыздан бетер ұялшақ екен. Өз туысынан жаудан бетер қатыгездік көріп отыр. Сөзі ұрғаннан бетер әсер етті.***

20. **-мен (-бен, -пен) бірге, –мен (-бен, -пен) қоса (қосыла), -мен (-бен, -пен) қатар** формантары екі түрлі грамматикалық мағына үстейді.

1) Бағыныңқы сыңарда аталған қимылдың қосалқы субъектісі басыңқыда аталған қимылды қосыла, қабаттаса атқаратынын білдіретін грамматикалық мағына жамап, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады. ***Әкесімен бірге мал бағып жүр.***

Іс-шаралар жоспары бизнес өкілдерімен бірге әзірленген.

2) Бағыныңқы сыңарда аталған зат басыңқыда аталған қимылдың қосымша жанама объектісі болғанын білдіретін грамматикалық мағына жамап, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін қалыптастырады. ***Қыстақтарды адамдарымен қоса өртеген дейді. Бізде атты жүгенімен қоса бермейтін салт бар. Осы мәселемен қатар ауыз су мәселесі де қарастырылу керек.***

Қорытынды

Жеке септеулік шылау және септік жалғауы мен септеулік шылаудан тұратын аналитикалық форманттар арқылы қалыптасқан сөз тіркестеріне талдау жасау төмендегідей нәтижелер берді: біріншіден, жекелеген септеулік шылаулардың және септік жалғауы мен септеулік шылаудан тұратын аналитикалық форманттардың сөзге үстейтін грамматикалық мағыналары нақтыланды. Екіншіден, септеулік шылау деп танылып жүрген бірқатар көмекші сөздердің септеу категориясына қатысы жоғы анықталды. Олар - бірінші кезекте, есептік сан есімдерден болжалды сан атауларын жасайтын ***шамалы (шақты, қаралы)*** шылаулары. Оқулықтарда көрсетіліп жүрген ***бойымен*** сөзі – көмекші есім болып табылады. Кейбір шылаулар мен аналитикалық форманттар (***бойы, -ға қарай, -ға дейін, -ға жуық, -ға таяу***) бірде септеулік қызметте келсе, бірде демеулік қызметте жұмсала алады.

Әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 382 б.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 783 б.
3. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 686 с.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
5. Казем-Бек М. А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд. – Казань, 1846. – 457 с.
6. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – Ташкент, 1948. – 285 с.
7. Донидзе Г.И. Послелог в хакасском языке // Записки Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Вып. IV. – Абакан, 1956. – С. 3-33.
8. Исенғалиева В.А. Служебные слова и послелог в казахском языке. – Алма-Ата, 1957. – 148 с.
9. Башбуг Ф. Особенности послесложных конструкций в чулымском языке // Научный диалог. – 2017. – №5. – С. 9-20.
10. Юсуфов А.Ф. Стилистическая вариативность послелогов в татарской суфийской поэзии XIX века // Научный Татарстан. – 2010. – №4. – С. 194-199.

Reference

1. Ysqaqov A. Kazirgi kazakh tili. Morfologiya [Modern Kazakh language. Morphology]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 382 p. (in Kazakh)
2. Kazakh grammatikasy [Kazakh Grammar]. – Astana: Astana poligrafiya, 2002. – 783 p. (in Kazakh)
3. Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar. Yazykoznanie [Great Encyclopedic Dictionary. Linguistics]. – Moscow: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998. – 686 p. (in Russian)
4. Baitursynov A. Til tagylymy [Language teachings]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p. (in Kazakh)
5. Kazem-Bek M.A. Obshchaya grammatika turetsko-tatarskogo yazyka [General grammar of the Turkic-Tatar language]. – 2nd ed. – Kazan, 1846. – 457 p. (in Russian)
6. Kononov A.N. Grammatika uzbekskogo yazyka [Grammar of the Uzbek language]. – Tashkent, 1948. – 285 p. (in Russian)
7. Donidze G.I. Poslelogi v khakasskom yazyke [Postpositions in the Khakas language] // Zapiski Khakasskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii [Proceedings of the Khakas Research Institute of Language, Literature and History]. – Issue IV. – Abakan, 1956. – P. 3-33. (in Russian)
8. Isengalieva V.A. Sluzhebnye slova i poslelogi v kazakhskom yazyke [Function words and postpositions in the Kazakh language]. – Alma-Ata, 1957. – 148 p. (in Kazakh)
9. Bashbug F. Osobennosti posleslozhnykh konstruktсий v chulymskom yazyke [Features of postpositional constructions in the Chulym language] // Nauchnyy dialog [Scientific Dialogue]. – 2017. – №5. – P. 9-20. (in Russian)
10. Yusupov A.F. Stilisticheskaya variativnost poslelogov v tatarskoy sufiyskoy poezii XIX veka [Stylistic variability of postpositions in 19th-century Tatar Sufi poetry] // Nauchnyy Tatarstan [Scientific Tatarstan]. – 2010. – №4. – P. 194-199. (in Russian)

T.K. Mursalimov

Shakarim University,

071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka str.

ORCID: 0009-0003-6525-5629

e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru

MEANINGS AND FUNCTIONS OF POSTPOSITIONS AND POSTPOSITIONAL ANALYTICAL FORMANTS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article presents a subjective new view of the author regarding the grammatical nature of auxiliary words, which are presented in textbooks and studies in Kazakh linguistics as declension interjections. To do this, the content of the concept of declension was first clarified. The essence of the declension in the Kazakh language is to

connect the word in the subordinate part of the phrase with the word in the main part with the designation of its syntactic function by means of declension persons. Therefore, the article considered declension interjections as a separate word in the composition of a subordinate clause and analytical formants consisting of a preposition and an auxiliary word as an indicator of the analytical approach of the category of declension, their functions were analyzed in terms of connecting a word and a word in conjunction and establishing syntactic relationships between words. As a result, it was found that some auxiliary words, which are classified as declension interjections, do not participate in the middle of the syntactic connection between the word and the word and in the establishment of the syntactic function of the subordinate word. The study used methods of comparison, description, interpretation. The results of the study can be used in the disciplines «morphology of the modern Kazakh language», «syntax of simple sentences and phrases of the modern Kazakh language», taught in higher educational institutions. The article is intended for philologists and applicants, as well as for the general public who are interested in the grammatical system of the Kazakh language.

Keywords: kazakh language, phrase, part of speech, participle, analytical formant, grammatical meaning, syntactic connection.

Т.К. Мурсалимов
Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0009-0003-6525-5629
e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru

ЗНАЧЕНИЯ И ФУНКЦИИ ПОСЛЕЛОГОВ И АНАЛИТИЧЕСКИХ ФОРМАНТОВ С ПОСЛЕЛОГАМИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье представлен субъективный новый взгляд автора на грамматическую природу вспомогательных слов, которые отражаются в учебниках и исследованиях по казахскому языкознанию как послелого (септеулік шылау). Для этого сначала было уточнено содержание понятия склонения (септеу). Суть склонения в казахском языке - связывание слов подчиненного компонента со словом в главного компонента в словосочетания, через формы склонения, обозначая его синтаксическую функцию. Поэтому в статье как отдельный послелог в составе слов подчиненного компонента, так и аналитические форманты, состоящие из падежных окончаний и вспомогательного слова, рассматривались как показатель аналитического способа в категории склонения, и их функции анализировались с точки зрения связывание слов и их отношения к построению синтаксических отношений между словами. В результате установлено, что некоторые вспомогательные слова, отнесенные к разряду послелогов, не участвуют в установлении синтаксической связи между словами и в обозначении синтаксической функции подчиненного слова. В исследовании использовались методы сравнения, описания, интерпретации. Результаты исследования могут быть использованы в дисциплинах «морфология современного казахского языка», «синтаксис простого предложения и словосочетания современного казахского языка», изучаемых в вузах. Статья адресована филологам и соискателям, широкой общественности, интересующейся грамматической системой казахского языка в целом.

Ключевые слова: казахский язык, словосочетание, члены предложения, падежные окончание, аналитический формант, грамматическое значение, синтаксическая связь.

Автор туралы мәлімет

Мүрсәлімов Төлеуғазы Каметаевич – «Шәкәрім университеті» КеАҚ, қазақ филологиясы кафедрасының оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru, ORCID: 0009-0003-6525-5629.

Сведения об авторе

Мүрсәлімов Төлеуғазы Каметаевич – преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru, ORCID: 0009-0003-6525-5629.

Information about author

Toleugazy Mursalimov – lecturer, department of kazakh philology, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: mursalimov.toleugazy@mail.ru, ORCID: 0009-0003-6525-5629.

*Редакцияға енуі 03.08.2025
Жариялауға қабылданды 28.09.2025*